لێکەوتەکانی نەبوونی وانەی کوردی
لە قوتابخانە ناحکومییەکاندا

محەمەد سۆران

پێشەکی:

لە کوردستان بەگشتی لە ماوەی داهاتوودا زمانی دووەم لە هەموو لایەنێکەوە گرنگییەکی زۆری پێدەدرێت. دایک و باوکیش هەمیشە دەیەوێت داهاتوویەکی باش بۆ نەوەکەی فەراهەم بکات. بەڵام ئێمە بەشێوازێکی هەڵە وەرمانگرتووە، بەجۆرێک کە منداڵەکانمان لەپێش باخچەی ساوایان دەمانەوێت فێری زمانی دووەم ببن، زۆر خێزانیش بارێکی قورسی دارایی دەخەنە سەر خۆیان و منداڵەکانیان لە باخچە و قوتابخانەی ئینگلیزی دادەنێن .

لەم توێژینەوەیەدا قوتابخانەی سەرەتاییمان وەرگرتووە و لەسەری دەدەوێین کە لە دوو بەش پێکهاتووە و هەر بەشە لە دوو تەوەر پێکهاتووە. لە بەشی یەکەم، تەوەری یەکەم هەوڵمانداوە باسی زمان بەگشتی بکەین. لە تەوەری دووەم باسی زمانی کوردی دەکەین.

له بەشی دووەم تەوەری یەکەم باسی کاریگەری زمانی دووەم دەکەین لەسەر سیستەمی پەروەردە و قسەکردنی منداڵ، له تەوەری دووەمیش باسی ئەو لێکەوتانه دەکەین که له ئەنجامی نەبوونی وانەی کوردی یان زمانی کوردی له خوێندندا دروست دەبێت بۆمان له داهاتوودا .

لەوانەیه قسەکردن لەسەر ئەم بابەته کاتی زۆر بوێت و قسه زۆر هەڵبگرێت بەڵام به هیواین هەنگاوێک بێت بۆ ئەوەی ئاوڕێک لەم بابەته بدەینەوه .

ئامانجی توێژینەوه:

ئامانج لەم توێژنەوەیه ئەوەیه دایکان و باوکان زیاتر ئاگادار بکاتەوه که دەبێت منداڵەکەیان زمانی خۆیان خۆش بوێت و بایەخی پێ بدەن نەک زمانی بێگانه.

میتۆدی توێژینەوه:

لێرەدا بەمیتۆدێکی ڕەخنەیی قسه لەسەر ئەو لێکەوتانه کراوه که لەئەنجامی نەخوێندنی زمانی کوردی لەقوتابخانه ناحکومییەکاندا دێنه پێشمان لەداهاتوودا.

سنووری توێژینەوه:

ئەم حاڵەتەی که باسکراوه له باخچەی ساوایانەوه کاریگەری هەیه هەتا زانکۆ. بەڵام لێرەدا زیاتر قسەم کردووه لەسەر قۆناغی سەرەتایی لەپۆلی ١-٦.

کێشەی توێژینەوه:

لەم توێژینەوەیدا باسی ئەو کەسەیه دەکەم که زۆر کەس هەیه لەبەر ئەوەی که گرنگیەکی زۆری بەزمانی دووەم داوه، تەنانەت ناتوانێت به زمانی خۆیشی قسه بکات. ئەمەش دەگەڕێنمەوه بۆ خەمساردی دایک و باوک، دواتر سیستەمی خوێند که بەشێکی زۆر لەو کەسانه له قوتابخانەی ناحکومیین.

بەشی یەکەم:
دەروازەیەك بۆ زمان، لە نێویدا زمانی کوردی
تەوەری یەکەم - دەروازەیەك بۆ زمان

زمـان دیـاردەیەکی فـراوان و فرەڕەهەنـدە و تـێکەڵ بە هەمـوو کایەکـانی ژیـان دەبێت. لەگەڵ ئەوەشـدا پەیوەنـدەیەکی پتەوی لەگەڵ زانسـتەکانی تـردا هەیە، وەکو وتـراوە زمـان هەوێنـی دروسـتبوونی شارسـتانیەتی مـرۆڤە. دەرکەوتە و ڕیشـەی سوڕانی زمان دەگەڕێتەوە بۆ فەلسـفەی زمانناسـی فنگنشـتاین. ئەو هەولێدا وەڵامـی ئەو پرسیارە بداتەوە کە چۆن زمان نوێنەرایەتی جیهانی دەرەوە لە ڕێگەی هـزرەوە دەکات. لەقۆناغی یەکەمدا فنگشتاین باوەڕی بەتوێری وێنە هەبوو .
بەکـورتی ئەم ڕێبـازە دەتوانرێـت بەو بیـرۆکەیە پوخـت بکـرێتەوە کە زمـان دەتوانێت جیهانی دەرەوە لەهزری سوژە، واتە مرۆڤدا نیشانبدات. (سـەروەر، ٢٠٢٤، ٢٥)

بەڵام دۆخێکی واقیعی نییە کە تێیدا نەتەوە زمـانی نەبێت، بەڵکو مەبەسـتمان لە ساتێکە زمانی نەتەوە وەک چەپێنراوێک مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت. ئەمە سـاتێکە تێیدا هەستی نەتەوەیی بە مردنی خۆی لەڕێگای هەستییەوە دەبێت بەبێدەنگی زمـانەکەی، بەقەدەغەبوونی یان بێ بەهابوونی. لێرەدا زمانێکی بێدەنگ واتە نەتەوەیەکی مردوو، بێدەنگی و مردن بە فۆبیـایەکی زۆر قـوڵەوە لەگەڵ زمـان و مـاهییەتی زمانـدا تێکەڵ دەبن. هەموو کپییەکی زمان، هەموو ترسێک لەسـەر زمان، دەبێتە ئـاماژە بـۆ مردنـی نەتەوە و لەناوچوونی. (بەختیار، ٢٠٢٤، ٢٤)
لەگەڵ ئەوەشـدا کـۆنترۆڵکردنی زمـان کە بەکـۆنترۆڵکردنی هـزر کۆتـایی دێـت. وادەکـات لەگەڵ هەمـوو تـوڕەیی و ناڕازیبوونێکیشـدا، کەسـانی تـوڕە و نـاڕازی نەتـوانن شـتێکی جیـاواز لەوەی هەیە بەرهەمبهێـنن، چـونکە لەکۆتاییـدا ئاسـۆکانی بیرکـردنەوە و خەیاڵیـان هەمـان ئاسـۆی بیرکـردنەوە و خەیـاڵی ئەوانەیە کە حکوم دەکەن. کاتێک زمـان شـتێکی جیـاوازتر لەوە بەرهەمبهێنێت کە هەیە، تـاکە ڕێگە بـۆ کردنەوەی دەرگایەکی دی، ئاگادارییە لەو جڵەوە ناوەکییـانەی زمـان بەسـەر هـزردا دەیسەپێنێت، تاکە کەسێک بتوانێت لە ئابڵوقەی ئەو مانایـانە دەربچێت ڕۆشـنبیرانن. دیارە هەموو ڕەنگەکانی ناو شەبەنگی ڕۆشـنبیریش نـاتوانن لەو ئـابڵوقەیە دەربچـن،

تەنیا ئەوانە نەبێت کە لە ڕێگای سیستەمێکی هزرییەوە دەروازەکانی زمانێکی دی دەکەنەوە. زمانیش بۆ ئەوەی خۆی ئازاد بکات دەبێت ببێتە هەڵگری هزرێک، وردە وردە لەناوەوە خۆی لەسیستەمە باوەکانی تەعبیر جیابکاتەوە. (بەختیار، ٢٠٢١، ٢٦٦-٢٦٧)

زمان هۆیەکە بۆ دروستبوونی شارستانیەت، ئێمەش وەک نەتەوەی کوردی لەسەرەتای دروستبوونی مرۆڤایەتیەوە خاوەنی شارشتانیەت بووینەوە. بەڵام لەدوای دابەشبوونی وڵاتەکەمان بۆ چوار پارچە(زۆرێک لەسەرچاوەکان دەڵێن پێنج پارچە بە کوردستانی سوریشەوە). وای کردووە کە زمانەکەمان لەژێر هەڕەشە و سڕینەوەدا بێت، هەر ئەمەش وای کردووە کە نەتوانین زمانێکی ستاندەر دروست بکەین. بەڵام پێش ئەوەی باسی زمانی ستاندەر بکەین، باشترە چەند زاراوەیەک لە یەکدی جودابکەینەوە کە زۆر جار تێکەڵی دەکەین. ئەوانیش : زمانی یەکگرتوو، زمانی نەتەوە، زمانی نیشتیمانی، زمانی فەرمی، زمانی ستاندەر .

ئەوانە زۆرجار بەهاوتای یەکدی دادەنرێن. بەڵام ئەمە هەموو کاتێک یان لەهەموو شوێنێک ڕاست نییە .

چەمکی زمانی یەکگرتوو لەناو کورددا لەڕێگەی زمانی ئەدەبەوە بڵاوبوەتەوە، بەتایبەتی لەخوێندن و کارکردن لەسەر ئەدەبی قوتابخانەی بابان : (نالی و مەحوی و کوردی). ئەو جۆرە زمانە زۆر گرنگی پێدرا. بەجۆرێک شاعیرانی ناوچەکانی تری کوردستانیش بەو زمانە شیعریان نووسیوە .

ئەحمەدی خانی بە زمانی نەتەوەکەی داستانێکی نەتەوەیی نووسیوە، بۆ ئەوەی میرانی کورد و تاکەکانی نەتەوەکەی لە هەڕەشەی گەلانی هاوسێی کورد هۆشیار بکاتەوە. زمانی کوردی لای ئەحمەدی خانی زمان و ناسنامەی نەتەوەی کوردە، ئەم ڕەوتە لەلای حاجی قادری کۆیی زیاتر پەرەی پێدرا. (نەریمان و سەلام، ٢٠١٠، ١٨٤)

لێرەدا باسێکی زمانی ستاندەر بکەین : زمانی ستاندەر زمانی خوێندنەوە، زمانی دایک نییە، زمانی ئاخاوتن نییە، زمانی نووسینە، ئەو نەتەوەیەی ناسنامەی نەتەوەیی لەهەڕەشەدا بێت. تەنیا بەزمانی ستاندەر دەتوانێت بەرگری لەمانەوەی خۆی بکات.

لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە پێشەوە، کە ئایا زمانی ستاندەر چۆن دروستدەبێت؟ ستاندەربوونی هەموو زمانێک بە دوو ڕێگە ڕوودەدات :

یەکەم : ڕێگەی کلاسیک

ئەم ڕیگەیەش بەچەند شێوازێک ڕوودەدات:

١ -زمانی کتێبێکی ئاسمانی، وەک قورئانی پیرۆز.

٢ -هەژموونی سیاسی زارێک.

٣ -دەسەڵاتی سیاسی وڵات.

٤ -ئەکادیمیای زمان یان ئەکادیمیای زانستی زمان.

٥ -دەستەی ڕۆشنبیرانی وڵات.

دووەم: ڕێگەی پلانی زمان

ئەمیش بەچەند قۆناغێکدا تێدەپەڕێت :

١ -هەڵبژاردنی زارێک.

٢ -بەسیستەمکردن.

٣ -بەهەمەلایەنکردن .

٤ -جێبەجێکردن.

٥ -قەبوڵکردنی جەماوەریی. (نەریمان و سەلام، ٢٠١٠، ١٨٥)

ڕوونە کە ئێستا زمانی کوردی لە ژێر هەڕەشەیەکی گەورەدایە و لەماوەی پێشوویشدا بەردەوام لەژێر لەناوبردن و جینۆسایدا بووە لەلایەن دوژمنان و وڵاتانی دراوسێوە. هەمیشەش ئەم ناوچەیە چەقی ململانێکان بووە و چاوی زۆر لەسەر بووە. بۆیە هەنگاوی پیویست نەبینراوە بۆ ئەوەی کە زمانێکی ستاندەر دروستبکردێت و هەموو کاری پێبکەین. تەنیا هەوڵی دیار لە ١٩٧٠ سەدەی ڕابردوودا کە کۆڕی زانیاری کورد دامەزرا لە بەغداد و کاری باشیان کرد، بەڵام ئەوەش زوو کۆتایی پێهات .

دەکرێت بگوترێت بۆ کورد ستەمی نەتەوایەتی لەسروشتی چەپانێکی زمانەوانیدا بەرجەستەبووە، واتە دەکردن لە مێژوو هاوڕێی بەستن و چەپاندن و بێدەنگکردنی زمان بووە، لێدان لەنەتەوە بەر لەهەر شتێک لێدان بووە لەزمانەکەی. لێرەوە لەسەرەتادا کوردبوون لەکوردی ئاخاوتن جیانەکراوەتەوە. بەڵام تا ئەم ساتەی لێرەدا من باس لەکێشەکە دەکەم لەخەیاڵی زۆربەی کوردانda کوردبوون و کوردی ئاخاوتن لێک ناترازێن و دوو شتی چونییەک و پێکەوە نووساون .

بۆیە زمان ئامرازێکی سەرەکییە بۆ مانەوەی نەتەوە. چونکە وەک لە سەرەوە باسمان کرد، ئێمە وەک کورد دەبێت ژیرانەتر لە زمانی خۆمان بڕوانین و بەهایەکی بەرزی بۆ دابنێین بەتایبەت لە ناوەندەکانی خوێندن و فێرکردندا .

تەوەری دووەم- دەربارەی زمانی کوردی

مێژووی زمانی کوردی

شەست هەزار ساڵ لەمەوپێش ئەو ناوچەی کە ئێستا پێی دەڵێن کوردستان، ئاوەدان و شوێنی حەسانەوە و داڵگەی مرۆڤگەلێک بووە کە زمانێکیشیان بۆ ئاخاوتن بووە، بۆیە لەگەڵ ڕووناکی تیشکی خۆری (٥٧،٢٠٠) ساڵان، لە سەر شاباڵی کات و بڕینی تەمەن خۆمان دەگەیەنینە کاتێ کە نەژادی ماد خۆیان گەیاندۆتە ئێرانی هەنووکە و ڕۆژئاوای ئاسیا و -ڕووبەڕووبونەوە لەگەڵ نەژادەکانی خورژیایی، لۆلۆ، گوتی، کاسی، (خۆری یان هۆری) کە لە نزیک شاخەکانی ئەلبۆرز دەژیان و تا ڕادەیەکی گونجاو ژیانی خۆیان ڕێکخست بوو و کۆمار و شارستانیەتێکی تا ڕادەیەک پێشکەوتویان بنیات نابوو .

مادەکان لە ماوەی (٢٠٠)ساڵ دا هەموو ئەم حکومەتانەیان لەناوبرد و لە ساڵی (٦١٢)ی بەر لە دایک بوونی عیسای مەسیح ئیمپڕاتۆری گەورەی مادیان بنیات نا و بەم جۆرە بوو کە زمانی دایک بوو بە زمانی ڕەسمی. لەو کاتەوە تا بڵاوبونەوەی ئیسلام لە کوردستان، سێزدە سەدە تێپەڕی. لەم ماوە دوور و درێژەدا شانشینی ماد گەورە و بچووک بووە و مەملەکەتەکانی تر پێی پەیوەست بوون. لە بابەت سیاسی و سەربازییەوە ئاڵووێری زۆر کراوە لەو هەرێمانەدا و دەسەڵاتی سیاسی کەوتۆتە دەستی کەسانی جۆراوجۆر کە زمانەکەیان جیاواز بووە لەگەڵ زمانی مادەکان. هەر دەسەڵاتدارییەک کە هاتۆتە سەرکار زمانی خۆی وەک زمانی ڕەسمی داسەپاندووە بەسەر ئەم ناوچەدا. لە بارودۆخی ئەو سەرودەمەدا کە گشت بوونە کۆمەڵایەتیەکان کز ببوون و ڕوو لەنێوچوون بوون، ئەم ئاڵوگۆڕە سیاسیانە نەیاندەتوانی لەسەر بوونە کۆمەڵایەتیەکان کارتێکەرییان نەبێت. مێژوو هەندێک لە ڕووداوەکانی تۆمار کردووە کە لەودا دەسەڵاتی سیاسی بەسەر هەرێمێکدا، بۆتە هۆی گۆڕانی بنچینەیی نەژادی و چەق بەستنی زمانەوانی. ئەمڕۆکە شوێن پێی کاریگەری ئاڵووێری دەسەڵاتی سیاسی لە بەشی ڕۆژهەڵاتی ئیمپڕاتۆری مادا بە

ڕوونـی دەبینـدرێت. بەپێچەوانـە لـە بەشـی لـە ڕۆژئـاوای هـەرێمی مـاددا بنیاتـەکان هەروەک خۆی ماونەتەوە. حوکمڕانی مادەکان هاوسـەنگی ڕەچەڵـەکی و زمانـەوانی هەندێک لەو هەرێمانەی کە پەیوەست بوون بە ئیمپراتۆری مادەکانەوە، گۆڕیوە و پەلکێشی گەشـەی بابـەتی مادەکانی کردوون و هاوشـان لەگـەڵ بەشـی ڕۆژئـاوای دەسـەڵاتدارێتی خۆیـان، بۆتـە هـۆی گەشـەکردنی ئـەوانیش.(مـحەمەد، مـاڵپەری زانیاری ٢٠١٨)

زۆربـەی مێژووناسـانی بـەناوبانگ لەسـەر ئەوبڕوایـەن کـە کوردەکـانی ئـەمڕۆ نـەوەی مادەکـانی دوێکـەن. "ئەگـەر کوردەکـان نـەوەی مادەکـان نـەبن، کەواتـە نەتەوەیەکی وەها کۆن و بەهێز چی لێ بەسـەر هـاتووە و ئـەم هـەموو خێڵ و تیرە جیاوازەی کورد کە بە زمانێکی ئێرانی و جیا لە زمانی ئێرانیەکانی تر قسـە دەکەن، لەکوێوە هاتوون؟ "

ئـەمڕۆ دانیشـتوانی ئـەم ناوچـە واتـە مادسـتانی کۆن، کوردەکانن کـە بـە نـەوەی میدیەکان دەژمێردرێن. زمانی کوردی زمانێکە کە لـە کۆتـایی گەشـەو پەرەسـەندنی زمـانی مادەکانـەوە دەسـتی پێکـردووە، هـەموو بەڵگـە مێژوویـەکان کـە زانایـان بـە مەبەستی خزمەتی زانستی داویانەتە بەر توێژینەوە و باس، ئەم ڕاستییەیان ئاشکرا کردووە کە زمانی کوردی ئەمڕۆ ئاسەوار و هێماکانی پەرەسـەندووی زمـانی مـادی دوێکەی تێدایە.

زمـان دیاردەیـەکی کۆمەڵایەتیـە کـە بـە پێـی ڕێسـا دیـاری کراوەکـانی خـۆی دەگۆڕدرێت، پەرەدەستێنێت و لـە ڕەوتـی پەرەسـتاندنی خۆیدا کارتێکـەری لەسـەر زمانەکانی تر دەبێ و زمانەکانی تریش کاریگەرییان لەسەر ئەو دەبێ و جاری وایە لەم بێنەو بگرە دا، زمان دەمرێت. زمانی دایکیش لەم ڕێسایە بەدەر نیە و کارتێکەی لە گشت ئەو زمانانەی کە بە هۆی پشتگیرییەک لە لایەن دەسەڵاتێکی سیاسیەوە لـە مەملەکەتی مـاددا ڕەسـمی بـوون، کارتێکـەری وەرگرتـووە و کاریگـەری لەسـەریان بووە و تا ئەمڕۆ زیندوو ماوە.

بەتایبـەت زمـانی پـارت (فارسـی.. پەهلـەوی ئەشـکانی) کـە بـە بڕوای زماننـاسـان لەگـەڵ زمـانی دایک بەشـێکە لـە زمانـەکانی بـاکووری ڕۆژهـەڵات و خێزانـی زمانـە ئێرانیەکانـە، زیـاتر لـە هـەر زمـانێکی تـر کاریگـەری لـە زسـەر زمـانی مـادی بـووە و ئەمڕۆکـەش ئاسـەواری ئـەم کاریگەرییـە لـە زاراوەی ئـاییـنی زمـانی کـوردی دا دەبیندرێت.

لەبارەی ڕێنووسی زمانی کوردی

بـابەتی ڕێنووسـی کـوردی بـابەتێکی ئـاڵۆزە و تائێسـتا لەنێـو زمـانی کوردیـدا شـێوەیەکی یەکگرتـووی نیـیە و بەچەنـد شـێوە لەنێـو پەرتـوکە زمانەوانییەکانـدا بەشێوەیەکی جۆراوجۆر ئاماژەی پێکراوە و چەندین هەوڵیش هەبووە بۆ ئەوەی کێشەی ڕێنووسی زمانی کوردی چارەسەر بکرێت .

ئەم هەوڵانەش لە(مێجەرسۆن)ەوە لەسـاڵی (١٩١٣)وە دەسـتیپێکرد کە لە لەندەن کتێبێکی بەچاپ گەیاند .

دواتر هەوڵەکانی مامۆستای ئەرمەنی (ئیسحاق مۆرگوڵڤ و عەرەبی شەمۆ) کە ئەلف بێی لاتینییان لەنێو کوردەکانی سۆڤیەتدا دانا و بۆ ماوەی هەشتجساڵ کاری پێکرا لەنێوان سـاڵانی (١٩٣٠-١٩٣٨). هەروەهـا هەوڵەکـانی جەلادەت بەدرخـان و دوای ئەویـش جەمـال نەبەز لەسـاڵی (١٩٥٦) کتێبێکـی بەنـاوی (نووسـینی کـوردی بەلاتینی) دەرکرد .

لێرەدا ئاماژە بەڕێنووسـی کـوردی گرنگە، لەبەر ئەوەی لەکۆی زیاتر لە (١٠٠) فەرهەنگـی کـوردی جۆراوجـۆر و زانسـری و پیشـەیی ئەو ڕێنووسـەی کە بەکارهـاتووە لەسـەر هەمـان ڕێمـووس و ڕێزبەنـدی زمـانی عەرەبی بەکارهـاتووە، چونکە زۆربەی ئەو بەڕێزانەی لەبواری فەرهەنگسازیدا لاریان کردووە سەرچاوە و پێشینەی زانستییان زمانی عەرەبی بووە.

لەبەر ئەوە هەمـوو ئەمـانە پێویسـتیان بەڕێکخسـتن و پێداچوونەوە و زمـانێکی لەقاڵبـدراو و بەرنـامە بـۆ داڕێـژراوی تـۆکمە هەیە. هەنگـاوی یەکەم دروسـتکردنی دەزگـایەکی تـایبەت بێت بەم بـوارە و لەئەلفی زامماسـییەوە دەستپێبکات بـۆ یـای زماننـاسـی، هەمـووئەو هەولانەی کە لەم بوارانەشـدا نـراوە و دەنرێـت مـایەی دڵخۆشییە و بەهەموو کەم و کوڕیانەشەوە هەبوونی باشترە لە نەبوونی. (هاشم، ٢٠٢٤، ٣٢٥-٣٢٦)

لەگەڵ ئەوەشـدا بەڕای مـن ڕێنووسـی کـوردی بێ کێشـەترین ڕێنووسـە لەچاو چەنـد زمـانێکی دیـاری دونیا. ناکرێت بڵێین هەڵە نییە، بەڵکو هەڵە هەیە بەڵام زۆر کـاریگەری لەسـەر واتـای وشـەکان نـاکەن. دەتـوانین بەلیژنەیەکـی بەئەزمـوون و شـارەزا هەمـوو هەڵە بچووکەکـان دیـاری بکەیـن بـۆ ئەوەی نووسـەران پەیـڕەوی بـکەن. بەڵام بەداخەوە هەتـا ئێسـتا ئەو هەوڵە نەدراوە و ئەوەیشـی هەیە هـی تـاکە کەسە، دیارترینیان دیاکۆ هاشمی.

بەشی دووەم

سیستەمی پەروەردە و لێکەوتەکانی نەبوونی وانەی کوردی

تەوەری یەکەم:

کاریگەری زمانی دووەم، لەسیستەمی پەروەردەدا.

سیستەمی پەروەردە بەتایبەت لە قوتابخانە حکومییەکاندا هەڵەی زۆر تێدایە. لەگەڵ ئەوەشدا لەمنداڵییەوە فێری بیرکردنەوە ناکرێین بەڵکو هەوڵدەدەین توتی ئاسا مامۆستا چی گووت ئێمەش وەریگرین و دووبارەی بکەینەوە. لەکاتێکدا بێ ئاگاین لەوەی کە کاریگەریەکانی هەتا دوای زانکۆش بەردەوام دەبێت و ئەو کەسە بێبەش دەبێت لەو لۆژیکەی کە لەمێشکیدا هەیە .

پێویستە بگوترێت فێرخوازی ئێمە زیاتر لەوەی کە یەکەم بێت پێویستی بەبیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە و لۆژیک هەیە لەبەر ئەوەی بتوانێت خەیاڵ بکات. هەموو کەسایەتی مرۆڤیش لەقۆناغی منداڵیدا دروست دەبێت و لەهەرزەکاریدا کاریگەریەکانی دەردەکەون .

دواتر لەکاتی نەبوونی لۆژیک و پەستانی دایک و باوک و مامۆستاکان، بۆ فێر بوونی زمانی دووەم زۆر ماندووی دەکات و لەتەوەری داهاتوودا باسی دەکەین کە ئەو منداڵە یان ئەو کەسە هەستی نامۆبوونی کۆمەڵایەتی بۆ دروست دەبێت.

دواتر ئایدیای جیاواز و بیرکردنەوە دروست نابێت و هەموو وەک مەڕ یەک جۆر دەبین و هەمان شت دەڵێینەوە .

هەموو قوتابیەکانی گەنجینەی گەورەی ئینسانی ئێمەن، هەریەکەیان بەهرەمەندە لە لقێک لەلقەکانی زانست و ئەدەب و هونەر و پیشە دەستییەکاندا، ئەوە بێدەسەڵاتی هزری و پەروەردەیی ئێمەیە کە ناتوانین ئەو بەهرە و توانا شاراوەیە بدۆزینەوە. ئەو گوناهەی مەرجە ئێمەی پەروەردەکار خاوەنی بین، دەیخەینە ئەستۆی ئەو کچ و کوڕانە کە پڕن لەهێز و وزەی عەقڵی و جەستەیی کە پڕن لەداهێنان و خەیاڵ و جوانی کە ئیمە وانە بە وانە، ڕۆژ بە ڕۆژ، ساڵ بە ساڵ هەر هەمووی دەکوژین. ئەوەی ئێمە دەیکەین ئەوپەڕی تەمەڵی و کاڵفامی و سادەگۆیی و سادەڕوانینە، خۆ دزینەوە لەحەقیقەتی کاری خۆمان کە دروستکردنی مرۆڤە بەهەموو خەسڵەتە جوان و شکۆمەندی ئادەمییانەی خۆیەوە. هیچ منداڵێک نییە کە

لەناو ڕوحیدا موعجیزەیەکی هەڵنەگرتبێت کە ئێمە سووک و ئاسان دەیکوژین و بەتاڵی دەکەینەوە. (شێرزاد، ٢٠٢٢، ١٧٤)

پێویستە سەرەتا بپرسین، سەرەتایی وەرگرتنی زمان لەلای منداڵ چییە؟

چەمکی زمانپژاندن بەواتای وەرگرتنی زمان دێت لەلایەن منداڵەوە ژە ڕاستەوخۆ دوای لەدایکبوون ئەم پرۆسەیە بەچەند قۆناغێک دەستپێدەکات. تاوەکو منداڵ بەتەواوی زمان وەردەگرێت و توانای بەکارهێنانی دەبێت، بەشێکە لەزمانوەرگرتن واتا تیۆریەکانی زمانپژاندن بەشێکە لەتیۆرییەکانی زمانوەرگرتن. لەبەر ئەوەی زاراوەی زمانوەرگرتن هایپۆنیمێکە، زمانپژاندنی منداڵ و فێربوونی زمانی دووەم دەگرێتەوە. (تابان، ٢٠٢٤، ١١)

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ قۆناغە سەرەتاییەکانی زمانپژانی منداڵ ئەوا دەردەکەوێت کە دەربڕینی (تاکە وشەیەک) سەرەتایی گەشتی ئەو منداڵەیە لەجیهانی دەربڕینی هزردا. ئەم قۆناغە ساکارەی منداڵ بەسو بۆ ئەوەی بیرە سادەکانی پێدەرببڕێت کە بۆ بەردەوامبوونی ژیانی پێویستن. واتە ئەم (تاکە وشە)یە گرنگە بۆ منداڵەکە و مەبەستی دەربڕینەکەیەتی. (کاروان، ٢٠٠٨، ١١)

هەر منداڵێک کاتێک لەدایکدەبێت زمان نازانێت و تەنیا گریانی هەیە کە بەهۆیەوە داوای پێداویستییەکانی دەکات، بەڵام وردە وردە فێری زمانی دایک دەبێت. چۆمسکی دەڵێت: منداڵ کاتێک دێتە ژیانەوە هەر لەسەرەتاوە گەنجینەیەک لەبیرۆکەی ناوەکی دەربارەی سروشتی سینتاکس هەیە. هەر لەسەر پێشنیازەکەی چۆمسکییە کە زمانەوانان دەڵێن بۆ زانینی ڕێسا و یاسا زمانییەکان پێویستە بگەڕێینەوە بۆ ئاوەزی مرۆڤ.(تابان، ٢٠٢٤، ١٤٧)

پ٢/هۆکاری دواکەوتنی فێربوونی زمان چییە؟

بوونی زیاتر لەزمانێک لەماڵەوە، باوک زمانێک بەکاردەهێنێت جیاواز لە زمانی دایک. ئەمەش کاریگەری لەسەر گەشەی زمانی منداڵ دروست دەکات، لیکۆڵینەوەکان دەریانخستووە بوونی زیاتر لەزمانێک لەدەوروبەری منداڵ کاریگەری هەیە لەسەر پێشکەوتن و وەرگرتنی زمانی ئەویش بەبوونی جیاوازی نێوان ڕیکخستنەکانی زمان هەر زمانێک بگەڕێتەوە لەسەر (ڕستە و بنەنای فۆنۆلۆجی) بنیادنراوە.منداڵ تووشی تێکەڵ بوونی نێوان دوو زمانەکە دەکات و لەدەستدانی توانایەتی بۆ بەدەستهێنانی زمان. کەواتە دەتوانین بڵێن ئەو منداڵانەی لەسەرەتاوە فێری دوو زمان دەکرێن لەداهاتوودا زەرەرێکی گەورە بەر فێربوونی

زمانیان دەکەوێت چونکە ناتوانن بەتەواوەتی فێری هەردوو زمانەکە ببن. بەڵکو بەنیوەچڕی و ناتەواوی فێری هەردوو زمانەکە دەبن. هەر زمانێک ڕێگر دەبێت لەبەردەم فێربوونی زمانەکەی تر بەتەواوی. (تاڤگە، ٢٠٢٠، ١٤)

ئایا چ تەمەنێک گونجاوە بۆ فێربوونی زمانی دووەم؟

فێربوونی زمانی بیانی لەتەمەنێکی بچووکدا فاکتەری سەرەکییە بۆ سەرکەوتنی پرۆسەی فێربوونەکە، هەندەک توێژینەوەش هەن کە دەڵێن : سەرخستنی پرۆسەی فێربوونی زمان تەنیا پەیوەست نییە بەکارامە بوونی بواری سیستەمی دەنگی و وەتەرەکانی دەنگ، بەڵکو پەیوەندی بە سیستەمی ڕێزمانیشەوە هەیە. بەڵام توێژینەوەکانی دیکە پاڵپشتی بیروبۆچوونەکانی ترن و دەڵێن کە مرۆڤ توانایی فێر بوونی زمانی بیانی لەتەمەنی پاش منداڵییەوە هەیە، ئەو توێژنەوانە خاوەن لۆجیکێک و لێکدانەوەیەکی ئەوتۆی زانسیتین کە شایەنی گرنگی پێدانێکی چڕ و فراوانن .

هەندێک لەتوێژینەوەکان لەسەر بابەتی زیرەکی و هۆشیاری پاڵپشتی ئەم بۆ چوونە دەکەن کاتێک کە تۆمار دەکەن کە (٢٠٪) ی زیرەکی لەساڵی یەکەمدا بەرەوپێش دەچێت. و (٥٠٪)ش لەساڵی چوارەم، (٨٠٪)ش لەگەڵ ساڵی هەشتەم و ڕێژەی (٩٢٪) لەگەڵ ساڵی سێزدەدا. بەڵام سەبارەت بەتوانا ئەقڵیەکان (بلۆم) پێی وایە کە مرۆڤ لەتەمەنی حەڤدە ساڵیدا پێنج ئەوەندی تواناکانی منداڵی یەک ساڵەی هەیە. بۆیە بەگشتی توێژینەوە و لیکۆڵینەوەکان ئەوە دەردەخەن کە باشترین کات بۆ فێربوونی زمانێکی بیانی لەدوای ١٠ ساڵییەوە گونجاوە. پێویست ناکات منداڵەکان لەتەمەنی پێنج ساڵییەوە بخەینە نێو زمانێکی نوێوە کە لەکاتێکدا ئەو تەنیا لەقۆناغی وەرگرتندایە و نەچەسپاوە. (نەریمان و سەلام، ٢٠١٠، ٣٩٤-٣٩٥)

تەوەری دووەم:

لێکەوتەکانی نەبوونی وانەی کوردی،

لەقوتابخانە ناحکومیەکاندا

لەچەند ساڵی ڕابردوودا لێشاوێکی گەورەی تەکنەلۆژیا و کۆمپیانیا گەورەکان ئێمەی گرتەوە. دواتر نەخۆشخانە و قوتابخانە ناحومییەکان بەشێوەیەکی بەرچاو زیادیان کرد. ئەمەش وای کرد زمانی کوردی بەشێوەیەکی بەرچاو کاڵ ببێتەوە و بەشێکی زۆر لەکەس و خێزانەکان منداڵەکانیان لەسەرەتاوە فێری زمانی دووەم

بکەن. ئەمە ناو دەنرێت سیستەمی سەرمایەدار، لەگەڵ ئەوەشدا گەورەترین کارەسات ئەوەیە کە لەقوتابخانەکاندا زمانی کوردی پشتگوێخراوە و زۆربەیان بەزمانی ئینگلیزین. ئەمە لەئێستادا لەوانەیە بەسوودیش بێت کاتێک بەڕووکەش لێی دەڕوانین. بەڵام لەچەند ساڵی داهاتوودا دەرئەنجام و لێکەوتێکی تەواو نەرێنی لەدوای خۆی جێدەهێڵێت. هەوڵ دەدەین بەچەند خاڵێک باسی بکەین.

یەکەم : نەمانی هەستی نەتەوایەتی و کوشتنی ناسیۆنالیزم

ناسیۆنالیزمی کورد

سەبارەت بە کورد ناسیۆنالیزمی کورد بەرهەم و مەراتگری کلتووری و مێژوو واقعێکی بەش بەس و لێکدابڕاو لەهەر بەشێکی کوردستان بەجیا و دابڕاو لەبەشەکانی دیکەی کوردستان دەرکەتووە و ڕەوشی خۆی بڕیوە و ڕووبەرووی گیروگرفت و ئەرکەکانی خۆی بۆتەوە، لەهەریەکەیان بەجیا لەیەکدی هەوڵی خۆگونجاندنی لەگەڵ کلتووری زاڵدا داوە، لەهەمان کاتدا پەیوەندیەکی بەهێزی نەتەوەیی و کلتووری و جوگرافی و سیاسی لەگەڵ ناسیۆنالیزمی بەشەکانی دیکەی کوردستاندا نەبووە، ئەو بەپێچەوانەی ناسیۆنالیزمی عەرەب و فارس و تورک سامانێکی گەورەی هزری و کلتووری و سیاسی وای نەبووە تا لەبنچینەیەکی ئایدۆلۆجی بۆ دروست بکای و یارمەتی بدات لەخۆی و دیاردەکانی دەوروبەری بگات. (ئازاد، ٢٠١٦، ٢٩)

زمانەکەمان لەلایەن سێ دەوڵەتی زل هێزەوە هەوڵی سڕینەوە و نەمانی دەدرێت. لەکاتێکدا وڵاتانی تر هەر لەمندالییەوە هەوڵدەدەن خۆشەویستی زمانەکەیان لەلا زیاد بکەن و هەوڵبدەن بۆ زیندوو ڕاگرتنی زمانەکەیان. ئەی بۆچی ئێمە ئاوا نەبین؟ بۆچی زمانی خۆمان بەدەستی خۆمان لەناوببەین؟

لەکاتێکدا زمانەکەمان یەکێکە لەزمانە زیندووەکانی دونیا و فەرهەنگێکی تەواو جوانی هەیە، کلتوورێکی شایشتەمان هەیە و لەپێش زۆربەی وڵاتانی ناوچەکە شارستانیەتمان هەبووە .

بۆیە ئەم سیستەمە زیاتر خزمەت بەبێگانە دەکات نەک خۆمان و کار بۆ دروستکرنی تاکێک دەکات کە بێ ئاگا لە مێژوو، بێ ئاگا لە ئەدەب و هونەر و هەموو جوانیەکانی خۆمان. لەگەڵ ئەوەشدا لەناوبردنی هەستی نەتەوایەتی کارەساتی گەورەی لێدەکەوێتەوە لەداهاتوودا.

دووەم: نامۆبوون.

گومانی تیا نییە کە چەمکی نامۆبوون یەکێکە لە چەمکە باوەکانی سەردەم، جا چ بە هۆکاری ئابووری و سیاسی بێت یا هۆکاری کۆمەڵایەتی و کلتووریی و ئاینی و پێشکەوتنی تەکنولۆجیاو گۆڕانی سەردەم بێت. لێرەدا بە دوو بەش تەوەرەکە دەخەینە روو بەمەبەستی ئاشنا بوون بە نەرێنی دیاریدەکەو ڕێگەچارەی گونجاو بۆ کەمبوونەوەی لە کۆمەڵگادا. لە رووی زانستییەوە نامۆبوون بارودۆخێکی دەروونی و کۆمەڵایەتییە, رووبەڕوی مروڤ دەبێتەوە و بالا دەست دەبێت بەسەریدا, دەبێتە کەسێکی دوورەپەرێز ئەو واقیعە کۆمەڵایەتییەی کە تێیدا دەژی ئەم هەستە لە ناخی ئەو کەسەدایە ناتوانێت لەگەڵ واقیعەکەیدا بگونجیی, نامۆیە بە ئامانج و پێشکەوتنی کۆمەڵگاکەی. هەروەها بارودۆخێکە بەسەر مرۆڤدا دێت و بالا دەست دەبێت بەسەریدا وای لێدەکات هەست بە نامۆیی بکات و لە هەندێک لایەنی واقیعی کۆمەڵایەتی دوور دەکەوێتەوە.(پەیمان، ماڵپەڕی چاوی کورد ٢٠٢٤)

ئەگەر دیاردەی نامۆبوون لەڕووی سایکۆلۆجییەوە ئەنالیزە بکەین، ئەوە بۆ گرێی کەمبوون دەگەڕێتەوە، گرێی کەمبوونیش لە یەک حاڵەتدا خۆی بەرجەستە ناکات، بۆ نموونە تۆ زمانێکی دیاریکراو نازانی لە بەرامبەر دەسەڵاتی ئەو زمانە کە دوو کەس قسەی پێی دەکەن، تۆیش دەستەپاچە راوەستاوی هەست بە کەمی دەکەیت یان هەندیی جار گرێی کەمبوون وابەستەیە بە حەقیقەتەوە، بۆ نموونە خەڵکی شار لە بەرامبەر خەڵکی لادێدا پێیان وایە حەقیقەتی پێشکەوتن لای خۆیانە یان شارە گەورەکان بەرامبەر شارە بچووکەکان .

لەسەر ئەم بناغەیە کێبەرکێیەکی شارستانی هەیە لە هەناوی کۆمەڵگە، ئەم کێبەرکێیانە گرێی کەمبوون و نامۆبوون دێنێتە کایەوە، کاتیی تۆ زانیارییەک نازانی بەرامبەر یان ئەویتر دەیزانیی، دیسان ئەمە دیاردەی نامۆبوونی لیی پەیدا دەبیی کە پێی دەڵێن نامۆبوونی مەعریفی، بەڵام لەڕووی هومانیزمەوە مرۆڤ مرۆڤە بەدەر لە شوێن و زانیاری و ئاستی مەعریفی، بۆیە ئەگەر مرۆڤ ئینتیمای بۆ ویژدانی دەستەجەمعی کۆمەڵگە هەبیی، ئەم دابەشکارییە ناهێنێتە ئاراوە و خەڵک بەرامبەر دووچاری دڵەڕاوکیی و سەرئێشە و شەڕی دەروونی ناکات. (هاوڕیی، ماڵپەری وشە ٢٠١٧)

ئایا چۆن نامۆبوون دروست دەبێت؟

لەم حاڵەتەدا دوو جۆر کەسایەتی هەیە بۆ منداڵ دروست دەبێت، بەشێکی زۆریان بەرەو نامۆبوون دەچن. بۆچی؟ لەبەر ئەوەی کە کاتێک لەگەڵ منداڵانی دیکە پەیوەندی دروست دەکەن و تەماشایی میدیاکان دەکەن، زمانەکەیان لەلا نامۆ دەبێت و زۆر شتی نازانن ئەمەش وادەکات منداڵ گۆشەگیر بێت و زیاتر لەماڵەوە بەتەنیا بەسەرببات و لەدوای ئەوە کاردانەوەی نەرێنی زۆر زیاتر دەبێت.

لەگەڵ ئەوەشدا چەند جۆرێک نامۆبوون هەیە، ئەو جۆرەی کە زۆر جار تووشی ئەو کەسانە دەبێت نامۆبوونی کۆمەڵایەتیە. بۆیە پێویستە بپرسین نامۆبوونی کۆمەڵ یان کۆمەڵایەتی چییە؟

ئەگەر تاک لەگەڵ ئەو کۆمەڵەی کە تێیدا دەژی هەستی بەپچڕانی پەیوەندی کۆمەڵایەتی کردوو لەگەڵ ئەوەشدا حەز و ئارەزوو و ئاوات و ڕا و بۆچوونەکانی (کە لەجیهانی ناوەوەی تاک پێک دێن) دژ بەئاوات و ڕا و بۆچوون و داب ونەریتی کۆمەڵەکە بوو (کە جیهانی دەرەوەی تاک پێک دێنێت) و نەتوانرا لێک نزیک بکرێنەوە و بەردەوام مرۆڤ لەگەڵ کۆمەڵ و دامەزراوەکاندا لەململانێدا بوو. لەم کاتەشدا مرۆڤ هەست بەنامۆیی کۆمەڵایەتی دەکات و خۆی بەتاکێکی ئەو کۆمەڵە نازانێت و بەردەوام هەوڵی ڕاکردن و دەربازبوون دەدات. واهەست دەکات کە خەون و ئاوات و ئارەزووەکانی لەناو ئەم کۆمەڵەدا جێگەیان نابێتەوە و وەک بڵقی سەر ئاون و ڕەش مار ئاسا لە گەردنی ئاڵاون و مانەوەی بەرەو تاساندن و خنکاندنی دەبات.(کەریم، ٢٠١٠، ١٨٩)

سێیەم : دواکەوتنی کۆمەڵگا.

لەکاتێکدا کە ئێمە بەهای زمانی خۆما نەزانین ئەوا لەداهاتوودا کۆمەڵگاکەمان دوا دەکەوێت و نابینە خاوەنی زانست و پێشکەوتنی خۆمان، هەمیشە تەماشایی نەتەوەکانی دیکە دەکەین بۆ ئەوەی شتەکانیان لێ وەربگرین .

لەئێستاشدا بەشێوەیەکی بەرچاو هەیە، دەبێت زیاتر گرنگی بەزمانەکەمان بدەین بۆ ئەوەی زانست و فەلسەفە و هزر بەزمانی خۆمان بنووسین و بخوێنین.

کۆمەڵگاش کەوتوەتە ژێر ئەم لێشاوە بەهێزەی تەکنەلۆژیاوە کە ناتوانین خۆمان بەرەوپێش ببەین. بەشێوەیەکی چەق بەستوو لەنێو بازنەیەکدا دەخولێینەوە. تەنیا تەماشایی ئەو شتانە دەکەین کە بەچاو دەیبینین نازانین چ کاریگەریەکی لەسەرمان دەبێت .

ئەنجامەکان :

١-کۆمەڵگای ئێمە بەشێوازێکی نادروست لەفێربوونی زمانی دووەم تێگەیشتووە.

٢ -پێویستە زمانی خۆمان بایەخی زیاتری پێ بدرێت لەلایەن خێزانەکان و ناوەندە ئەکادیمییەکان .

٣ -پێویستە تاکی ئێمە هۆشیارانە تر مامەڵە لەگەڵ زمانی خۆی بکات چونکە زمانی ئێمە هیچی کەمتر نییە لەزمانەکانی تری دونیا، بەڵکو ئەوە خۆمانین کە ئەم دۆخە مەترسیدارەمان دروستکردووە .

٤ -دەرکەوت کە زمانی کوردیش زمانێکی ستاندەرە، لە سەردەمی شێخ مەحمودەوە بناغەی دانراوە.

لیستی سەرچاوەکان:

کتێب :

١ -ئەمین، هاشم، توێژینەوەکانی کۆنگرەی زانستی نێودەوڵەتی شێخ محمدی خاڵ و هەوڵە زانستیەکانی، دەزگای جەمال عیرفان، چاپی یەکەم .

٢ -حەسەن، شێرزاد، گۆشتەکەی بۆ ئێوە، ئێسقانەکەی بۆ من، ناوەندی غەزەلنووس، چاپی یەکەم.

٣ -خۆشناو، ناوخۆش، نەریمان و سەلام، زمانەوانی، چاپخانەی منارە/ هەولێر، چاپی یەکەم .

٤ -سەعدوڵا، سەروەرسالەح، وەرچەرخانی زمان، گۆڤاری گوڵچن، ژمارە

٥ -شەریف، کەریم قەرەچەتانی، نەخۆشی و گرفتە دەروونی و کۆمەڵایەتییەکان، چاپخانەی پەیوەند/ سلێمانی، چاپی دووەم.

٦ -عەلی، بەختیار، لەدیارەوە بۆ نادیار، ناوەندی ڕەهەند،چاپی سێیەم.

٧ -عەلی، بەختیار، پاسەوانی ئاسۆ دوورەکان، ناوەندی ڕەهەند، چاپی یەکەم.

٨ -عومەر، کاروان قادر، ڕستەی باسمەند لەزمانی کوردیدا، چاپخانەی تیشک/ سلێمانی، چاپی یەکەم .

٩ -قادر، تاقگە ئیبراهیم، فێربوونی زمان و ئاستەنگەکانی فێربوون لەتەمەنی (٢-٣) ساڵیدا، توێژینەوەی بەکالۆریۆس.

١٠ -گوڵەدین، ئازاد، ناسۆنالیزم و هەستی نەتەوایەتی لای مەولانا خالیدی نەقشبەندی، خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما.

١١ -محمد، د. تابان سەعید، ڕیفۆڕمی پەروەردەیی بەرپرسیاریّتی و ئەرک، دووەمین کۆنفرانسی زانستی کۆلێژی پەروەردە- زانکۆی چەرموو، چاپی یەکەم.

ماڵپەڕە ئەلیکترۆنییەکان :

١- https://search.app/FGLqbxCtYQuogGdo7
٢-https://search.app/?link=https%3A%2F%2Fchawykurd
٣-https://search.app/nQ7ckVezsMmJegNr7